

ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ

ԵՒ

ՌԻՍԼԷՐ ԱԻԱԳ

IV

Ֆրոմոնների առեւտրական նոր գործակաւարը:

Միւս առաւօտ շատ ուշ զարթնեց Ֆրոմոն կրտսերը: Ամբողջ գիշերը, մինչ ներքեում տեղի էր ունենում սարսափելի դրաման, իսկ վերեւում որոտում էր խրախճանքը, նա քնել էր խոր քնով, այն ջարդուած քնով, որով քնում են մահուան դատապարտուածները պատժի նախընթաց օրը և յաղթուած զօրապետները պարտութեան գիշերը, որից մարդ չի ուզում զարթնել ամենևին և որի ժամանակ մարդ նախապէս ծանօթանում է մահուան հետ չնորհիւ որ և է զգայութեան բացակայութեան:

Վարագոյրների միջով ներս թափանցող արեւը, որին աւելի ևս պայծառութիւն էր տալիս՝ ամբողջ պարտէզը և չրջակայ տանիքները հաստ խաւով պատող ձիւնի ցոլքը, սթափեցրեց նրբան: Նա ցնցուեց իր ամբողջ էութեամբ և, նոյն իսկ դեռ ուշքը բոլորովին զուրկ չեկած, զգաց այն անորոշ տխրութիւնը, որ մնում է մարդու հոգու մէջ մոռացուած դժբախտութիւններից յետոյ: Գործարանի բոլոր ծանօթ աղմուկները հնչում էին լիակատար թափով, խառնուելով մեքենաների խուլ հեքին: Աչխարհըր դեռ չէր կործանուել ուրեմն, և պատասխանատուութեան զգացմունքը հետզհետէ զարթնեց նրա մէջ:

—Այսօր է պայմանաժամը... սաաց նա ինքն իրան, ակամայ չարժումով քաշուելով դէպի անկողնախորշի ստուերը, կարծես թէ ուզելով նորից խորասուզուել իր խոր քնի մէջ:

Հնչեց գործարանի զանգը, յետոյ ուրիշ զանգեր մօտակայքում, այնուհետև եկեղեցու զանգերը:

—Կէսօր է... Արդէն... Ի՞նչպէս քնով եմ անցել...

Նա զգաց մի փոքր խղճի խայթոց և մեծ սփոփանք, մտածելով, որ պայմանաժամի դրաման անցել է առանց իրան։ Ի՞նչպէս են վերջացրել ներքևում։ Ինչու իրան իմայ չեն տուել։

Նա վեր կացաւ, դուրս նայեց վարագոյրի արանքով ու տեսաւ, որ Ռիսլէրն ու Սիգիզմունդը, որոնք այնքան ժամանակից ի վեր խառվ էին, պարտէզում կանգնած խօսում են իրար հետ։ «Տեսնես, ի՞նչ է պատահել», մտածեց նա և ուզում էր դուրս գալ ու իջնել ներքե, բայց սենեակի դռանը պատահեց Կլէրին, որ կանգնեցրեց նրան.

—Դու չը պէտք է այժմ դուրս գաս,—ասաց Կլէրը։

—Ինչո՞ւ։

—Կաց այտտեղ... Ես քեզ կը բացատրեմ։

—Բայց ի՞նչ է պատահել... Բանկից մարդ ուղարկել էին։

—Այո, ուղարկել էին... պարտքը վճարուած է արդէն։

—Վճարուած։

—Ռիսլէրը փող գտաւ, տուեց... Առաւօտունից Պլանիւսի հետ միասին ոտնատակ է տալիս ամբողջ քաղաքը... Ինչպէս երևում է, հիանալի գոհարներ է ունեցել կինը... Հէնց միայն աղամանդէ վզնոցը ծախել է քսան հազար ֆրանկով... Նա ծախել է նաև Անիէրում ունեցած իրանց ամբողջ տուն ու տեղը, բայց որովհետև ժամանակ էր հարկաւոր վաճառման թղթերը հաստատելու համար, Պլանիւսն ու իր քոյրը պարտք տուեցին այդքան գումար։

Նա երեսը չուր էր տուել այդ ասելիս։ Ժօրժն էլ գլուխը քաշ էր գցել նրա հայեացքին չը հանդիպելու համար։

—Ռիսլէրը ազնիւ մարդ է,—չարունակեց Կլէրը,—և երբ իմացաւ, թէ ումից էր իր կինը ընծայ ստացել այդ թանկագին բաները...

—Ի՞նչպէս,—ասաց Ժօրժը սարսափահար,—նրան յայտնի է...

—Ամեն ինչ... պատասխանեց Կլէրը, ցածացնելով ձայնը։ Թշուառականը գունաթափուեց, սկսեց լեզուն ծամել.

—Ուրեմն... դու էր։

—Օ՛հ, ես, ես Ռիսլէրից էլ առաջ գիտէի ամեն ինչ։ Յիշում ես, երէկ, երբ վերագարձայ Սափինիից, քեզ ասացի, որ շատ սարսափելի բաներ էի լսել այնտեղ և որ ուրախութեամբ կը զոհէի տառը տարի կկանքիցս, միայն թէ այդ ճանապարհորդութիւնը արած չը լինէի։

—Կլէր։

Ժօրժը սաստիկ խանդաղատուեց և մի քայլ արեց կնոջը

մօտենալու համար, բայց այնքան սառը, այնքան տխուր ու վճռական էր Կլէրի դէմքը, այնպիսի յուսահատութիւն, այնպիսի անողոր անտարբերութիւն էր երևում նրա ամբողջ կերպարանքում, որ նա չը համարձակուեց կատարել իր ցանկութիւնը, չը սղմեց նրան իր կրծքին, այլ ասաց միայն շշուռջով.

—Ներքիւ ինձ... Ներքիւ...

—Երեւի զարմանում ես ինձ այսպէս հանգիստ տեսնելով, —ասաց կորովի կիներ,—բայց երէկ այնքան լաց եղայ, որ աչքումս էլ արցունք չը մնայ։ Եթէ դու կարծում էիր, թէ մեր սնանկութիւնն էի լալիս երէկ, դու սխալւում էիր։ Քանի որ մարդ մեզ նման ջանէլ է և դեռ ոյժ ունի մէջը, ամօթ է այդպէս թուլամորթ լինել։ Աղքատութեան դէմ մենք զէնք ունենք մեր ձեռքին և կարող ենք կռուել նրա հետ ճակատ առ ճակատ... Ձէ, ես ողբում էի մեր չքացած երջանկութիւնը, ես ողբում էի քեզ, քո խելագարութիւնը, որ զրկեց քեզ քո միակ, քո ճշմարիտ բարեկամից...

Կլէրը գեղեցիկ էր այդ խօսքերն արտասանելիս, այնպէս գեղեցիկ, ինչպէս չէր եղել երբեք Սիդօնին, և այնպէս պայծառակերպուած, որ կարծես լոյսը շատ բարձրից էր իջնում նրա վրայ, ինչպէս խոր ու անամպ երկնքի շողք, մինչդեռ Սիդօնի անկանոն, բայց սիրուն դիմագծերը կարծես թէ իրանց փայլը, իրանց քմահաճ ու աներես հրապոյրը ստանալիս լինէին մի որ և է փոքրիկ թատրոնի բամպայի արուեստական ցոլքերից։ Կլէրի դէմքը, որ առհասարակ փոքր ինչ սառն էր ու անշարժ, այժմ կենդանութիւն էր ստացել բուն զգացմունքի ազդած անհանգստութիւնների, կասկածների ու տանջանքների շնորհիւ և ինչպէս ոսկէ ձուլերը իրանց արժէքը ստանում են միայն այն ժամանակ, երբ փողերանոցում դնում են նրանց վրայ զտութեան աստիճանացոյցը, այնպէս էլ այդ կանացի գեղեցիկ դէմքը, որ վշտի դրոշմ էր կրում, երէկուանից ինչ որ անջնջելի արտայայտութիւն էր պահպանել, որ լրացնում էր նրա գեղեցկութիւնը։

Ժօրժը նայում էր նրան հիացած։ Կլէրը թւում էր նրան աւելի կենդանի, աւելի կանացի, քան առաջ, և պաշտելի, շնորհիւ այն բոլոր արգելքների, որոնք այժմ անշատում էին նրանց իրարից։ Խղճահարութեան, յուսահատութեան և ամօթի զգացմունքի հետ միաժամանակ նրա սրտում ծագեց այդ նոր սէրը, և նա ուղեց չոքել կնոջ առաջ։

—Ձէ, չէ, վեր կաց, —ասաց նրան Կլէրը.—եթէ իմանայիր, թէ ինչ ես յիշեցնում ինձ դրանով, եթէ իմանայիր, թէ ինչ

ստախօս և ատելութեամբ լի կերպարանք եմ տեսել այս գիշեր ոտքերս ընկած:

—Օհ, չէ, ես չեմ խաբում... պատասխանեց ժօրժը, սարսուռով... Կէր, աղաչում եմ, պաղատում եմ յանուն մեր երեսխայի...

Այդ բոպէին դուռը ծեծեցին:

—Դէ վեր կաց: Չես տեսնում, որ կեանքը մեզ կանչում է... ասաց Կէրը նրան ցած ձայնով և դառն ժպիտով. յետոյ նա հարցրեց, թէ ինչ են ուզում:

Ասացին, որ պ. Ռիսէրը խնդրում է, որ պարոն ժօրժը գնայ ներքև, գրասենեակը:

—Լաւ,—պատասխանեց Կէրը,—ասացէ՛ք՝ այս բոպէիս:

Ժօրժը ոտը փոխեց, որ սենեակից դուրս գայ, բայց Կէրը կանգնեցրեց նրան:

—Ձէ, թող ես գնամ: Դեռ նա չը պէտք է քեզ տեսնի:

—Բայց չէ՞ որ...

—Ես քեզ ասում եմ, որ չը պէտք է գնաս: Դու չը գիտես, թէ ինչպէս վրդովուած ու զայրացած է այդ թշուառ մարդը, որին դուք խաբում էիք այնքան ժամանակ: Եթէ տեսնէիր, թէ ինչպէս էր նա այս գիշեր կոտորուում իր կնոջ ձեռները...

Նա այդ ասում էր ժօրժին, նայելով ուղիղ աչքերի մէջը, մի այնպիսի հետաքրքրութեամբ, որ դաժան էր նոյն իսկ իր վերաբերմամբ. բայց ժօրժը չալալուեց և բաւականացաւ ասելով.

—Իմ կեանքը պատկանում է նրան:

—Քո կեանքը ինձ էլ է պատկանում. իսկ ես չեմ ուզում, որ դու ներքև գնաս: Առանց այն էլ շատ խայտառակութիւն տեղի ունեցաւ հօրս տանը: Գիտես, որ ամբողջ գործարանին յայտնի է ամեն ինչ: Մեզ հետևում են, մեզ լրտեսում են: Վերակացուները իրանց ամբողջ հեղինակութիւնը գործ դնելով միայն կարողացան աշխատեցնել այսօր բանուորներին, ստիպել, որ նրանք իրանց գործի հետ լինեն ու քաշ գցեն իրանց հետաքրքիր հայեացքները:

—Բայց կարող են կարծել, թէ ես թագնւում եմ:

—Հէնց մի քիչ էլ թող կարծեն: Այդպէս էք բոլոր տղամարդիկդ: Դուք կարող էք կանգ չառնել ամենազգուշի յանցանքների առաջ, կարող էք խաբել ձեր կնոջը, ձեր մտերմին, բայց այն միտքը, թէ կարող են ձեզ մեղադրել, թէ վախեցել էք, հանգստութիւն չի տալիս ձեզ... Բացի այդ, լաւ լսիր, Սիդօնին գնացել է, նա գնացել է ընդ միշտ. եթէ դու այժմ

դուքս գաս այստեղից, ես պէտք է կարծեմ, թէ գնում ես նրան գտնելու:

—Շատ լաւ, կը մնամ,—ասաց ժօրժը... Ինչ որ ուզես կ'անեմ:

Կլէրը գնաց Պլանիւսի դրասնեակը:

Ով որ տեսնէր Ռիսլէրին այդպէս ձեռները յետին դրած ու սովորականի պէս հանգիստ գնալ-գալիս, երբէք չէր կարողանայ կասկածել, թէ ինչ էր անց կացել նրա գլխովը երէկուանից ի վեր: Ինչ վերաբերում է Սիգիզմունդին, նա ուրախութիւնից ցնծում էր, այդ ամբողջ պատմութեան մէջ տեսնելով միայն այն, որ իրանց պարտքը պայմանաժամին վճարուած էր և առևտրատան պատիւը մնացել էր անվթար:

Երբոր տիկին Ֆրոմօնը ներս մտաւ, Ռիսլէրը տխուր—տխուր ժպտաց ու թափ տուեց գլուխը:

—Ես գիտէի, որ դուք կը գաք նրա փոխարէն, բայց ձեզ հետ չէ իմ գործը: Անպայման հարկաւոր է, որ ես նրան տեսնեմ ու հետը խօսեմ: Այս առաւօտուայ վճարելիքը տուեցինք, ամենադժուար բոպէն անցաւ, բայց դեռ չատ բան ունենք միասին վճարելու:

—Ռիսլէր, սիրելի բարեկամս, խնդրում եմ, մի քիչ էլ սպասեցէք:

—Ինչո՞ւ սպասեմ, տիկին Շօրչ: Ոչ մի բոպէ չը պէտք է կորցնենք... Հա, գիտեմ, վախենում էք, որ յանկարծ չը կարողանամ զսպել բարկութիւնս... Հանդիստ եղէք... Հանգստացրէք նրան... Ես արդէն ասացի ձեզ, որ նախ քան իմ պատիւը՝ ինձ զբաղեցնում է Ֆրոմօնների առևտրատան պատիւը, որ ես գետնովն եմ տուել իմ սխալմունքի շնորհիւ: Ամենից առաջ ես պէտք է ուղղեմ այն չարիքը, որ ես արել եմ կամ որ ես թող եմ տուել անել:

—Ինձ լաւ յայտնի է, սիրելի Ռիսլէր, որ ձեր վերաբերմունքը գէպի մեղ վեր է ամեն գովասանքից:

—Օխ, տիկին... եթէ տեսնէիք, թէ ինչեր է անում... սուրբ մարդ է սա, սուրբ... ասաց խեղճ Սիգիզմունդը, որ, չը համարձակելով խօսել իր բարեկամի հետ, ուզում էր գոնէ ցոյց տալ նրան իր խղճահարութիւնը:

Կլէրը չարունակեց.

—Բայց չէք վախենում... Մարդկային ոյժերը անսահման չեն... Գուցէ այն մարդու ներկայութեամբ, որ այնքան չարիք է պատճառել ձեզ...

Ռիսլէրը բռնեց նրա ձեռքերից ու լուրջ հիացմունքով նայեց նրա աչքերի մէջ.

—Աքանչելի հոգի, դուք միմիայն ինձ պատճառած չարիքի մասին էք խօսում... Բայց չը գիտէք, որ ես ատում եմ նրան նոյնչափ և այն պատճառով, որ նա դաւաճանել է ձեզ... Սակայն այս րոպէիս այդ բոլորը գոյութիւն չունի ինձ համար: Այստեղ ձեր առաջ կանգնած է միմիայն մի վաճառական, որ ուզում է խորհրդակցել իր ընկերակիցի հետ առևտրատան շահերի մասին: Թող ուրեմն նա աներկիւղ զայ այստեղ, իսկ եթէ դուք վախենում էք, որ ես չը կարողանամ ինձ զսպել, մնացեք մեզ հետ: Բաւական է նայեմ իմ նախկին տիրոջ աղջկայ վրայ, որպէս զի յիշեմ իմ խոստումը և իմ պարտականութիւնը:

—Ես հաւատում եմ ձեր խօսքին, սիրելի բարեկամ,— ասաց Կլէրը ու գնաց ամուսնուն կանչելու:

Տեսակցութեան առաջին րոպէն սարսափելի էր: Ժօրժը սպրանած էր, այլայլուած ու ամօթահար: Նա հազար անգամ կը գերադասէր կանգնել Ռիսլէրի տորճանակի առաջ քսան քայլ տարածութեան վրայ և սպասել կրակելուն, քան երևալ նրա աչքին իբր անպատիժ մնացած յանցաւոր և ստիպուած լինել զսպել զգացմունքները ու բուրժուական հանգստութեամբ խօսել առևտրական գործերի մասին:

Ռիսլէրը չէր նայում նրա երեսին և խօսում էր, շարունակելով ման գալ մեծ-մեծ քայլերով:

—...Մեր առևտրատունը սարսափելի ձգնաժամի մէջ է... Այսօր մենք աղատուեցինք խայտառակութիւնից: Բայց դեռ շատ վճարելիքներ ունենք... Այդ նշովեալ գիւտը երկար ժամանակ ինձ չէր թողնում ուրիշ բանով պարապել: Բարեբախտաբար այժմ ես ազատ եմ և կարող եմ զբաղուել գործերով: Բայց պէտք է, որ դուք էլ զբաղուէք: Բանուորներն ու ծառայողներն էլ մի քիչ հեռակ են մեր օրինակին: Այնպիսի անկարգութիւն է տիրում գործարանում, որ չունը տիրոջը չի ճանաչում: Մի տարիից ի վեր այս առաւօտ առաջին անգամն է, որ ճիշտ ժամանակին են սկսել բանել: Յոյս ունեմ, որ դուք ամեն ինչ կարգի կը բերէք: Ինչ վերաբերում է ինձ, ես կը զբաղուեմ իմ նկարներով: Մեր տիպարները հնացել են: Նոր մեքենաների համար նոր տիպարներ են հարկաւոր: Ես շատ բան եմ սպասում մեր Տպագրիչներից, փորձերը իմ յուսացածիցը աւելի յաջող դուրս եկան: Նրանց չնորհիւ մենք անշուշտ կը կարողանանք վերականգնել մեր առևտուրը: Առաջ չէի ասում ձեզ այդ, որովհետեւ ուզում էի յանկարծ զարմացնել ձեզ, բայց այժմ այլ ևս իրար զարմացնելու ոչինչ չունենք, չէ, Ժօրժ:

Այնքան դառն հեգնութիւն կար նրա ձայնի մէջ, որ Կլէ-

րը դողդողաց, վախենալով բռնկումից, բայց նա շարունակեց շատ հասարակ կերպով:

—Այո, կարծում եմ, որ կարելի է հաստատ ասել, որ վեց ամիս անցած հիմալի հետեանքներ կարող է տալ Ռիպլեյեան սպագրիչը: Սակայն այդ վեց ամսուայ ընթացքում շատ ծանր կը լինի մեր դրութիւնը: Պէտք է սղմենք մեզ, պակասեցնենք ծախսերս և, որքան կարելի է, խնայողութիւն անենք: Հինգ գծագրիչ ունէինք, այսուհետեւ երկուսն էլ մեզ բաւական է: Մնացածները գործը ես կ'անեմ, գիշերները աշխատելով: Բացի այդ, այս ամսից սկսած ես հրաժարուում եմ իմ առևտրակցական շահաբաժնից: Ես կը ստանամ այսուհետեւ գլխաւոր վարպետի ունիւթ, ինչպէս առաջ էի ստանում, և աւել ոչինչ:

Ֆրոմօն կրասերը ուզեց մի բան ասել, բայց կիներ ձեռքով արեց, որ լռի, և Ռիպլէր աւագը շարունակեց.

—Ես այլ ես ձեր առևտրակիցը չեմ, Ժօրժ: Ես նորից ստանձնում եմ իմ նախկին պաշտօնը, որից երբեք չը պէտք է հրաժարուէի... Այսօրուանից մեր ընկերակցական պայմանը ոչնչացած պէտք է համարել: Ես այդպէս եմ կամենում, հասկանում եք, այդպէս: Ես կը շարունակեմ մնալ ձեր գործակատարը, մինչև որ ձեր առևտրատունը ազատուի տագնապից և ես կարողանամ... Բայց թէ ինչ կ'անեմ ես այն ժամանակ, այդ ոչ դրի չի վերաբերում բացի ինձնից... Ահա այս էր իմ ասելիքը ձեզ, Ժօրժ: Պէտք է, որ դուք եռանդուն կերպով զբաղուէք գործարանով, պէտք է, որ ձեզ միշտ տեսնեն, զգան իրանց տիրոջ ներկայութիւնը, և յոյս ունենա, որ մեր գլխին եկած թշուառութիւնների մէջ կը գտնուեն այնպիսիները, որ կարելի է ուղղել:

Այդ խօսքերին յաջորդող լռութեան միջոցին անիւների զղրդոց լսուեց պարտէզից և կահակիր երկու ահագին կառքեր եկան կանգնեցին պատշգամբի առաջ:

—Ներողութիւն,—ասաց Ռիպլէրը,—ես պէտք է մի բնակչով հեռանամ ձեզնից: Աճուրդարանից կառքեր են ուղարկել կահ-կարասիքս տանելու համար:

—Ի՞նչպէս, կահ-կարասիքն էլ ծախում եք... հարցրեց տիկին Ֆրոմօնը:

—Անշուշտ... մինչև վերջին շիւղը... Առևտրատան կահ-կարասիքն է այդ և ես վերադարձնում եմ առևտրատանը:

—Բայց այդ անկարելի բան է,—ասաց Ժօրժը... Ես չեմ կարող տանել այդ:

Ռիպլէրը շուռ եկաւ դէպի նա, լի ցասումով:

—Ի՞նչ էք ասում: Ի՞նչ բան չէք կարող տանել:

կէրը աղաչական կերպով ձեռքով արեց, որ զսպի բարկութիւնը.

— Հա... մոռացել էի... չնչնաց Ռիսէրը ու շտապեց դուրս գալ, որովհետև վախենում էր, որ չի դիմանալ այլ ևս և դուրս կը թափի վերջապէս սրտի ամբողջ մաղձը:

Երկրորդ յարկը դատարկ էր: Ռիսէրը առաւօտուանից ճանապարհ էր դրել բոլոր ծառայողներին, որոնք, իրանց ամսականները ստանալով, գնացել էին առանց կարգի բերելու սենեակները երէկուայ խնջոյքից յետոյ, այնպէս որ բնակարանը այն առանձին տեւքն ունէր, որ ունենում են այն տեղերը, ուր մի քիչ առաջ աղէտ է տեղի ունեցել և որոնք մնում են առկախ արդէն կատարուած և նոր կատարուելիք զէպքերի մէջ: Բաց մնացած դռները, անկիւններում կիտած գորգերը, մատուցարանների վրայ շարած բաժակները, ընթրիքի պատրաստութիւնները, սեղանը, որ գցած էր, բայց որին դեռ ոչ ոք ձեռք չէր տուել, կահ-կարասիների վրայ պարերից նստած փոշին, պարահանդէսի բուրմունքները, բազկայած փունչի, թառամած ծաղիկների ու երեսփոխի խառն հոտերից, — այդ բոլոր մանրամասնութիւնները ազդեցին Ռիսէրի վրայ հէնց մտնելու րոպէից:

Տակն ու վրայ եղած դահլիճում դաշնամուրը մնացել էր բաց, Օրֆելը դժոխում օպերէտի բարանալիան նստակալի վերայ, և այդ անկարգութիւնը պարուրող պայծառագոյն պաստառները ու գեանատապալ, կարծես սարսափահար, աթոռները՝ այնպիսի տպաւորութիւն էին գործում, ինչպէս մի խորտակուող նաւի դահլիճ այն սոսկալի աղէտալից գիշերներից մէկի ժամանակ, երբ նաւորդները խրախճանքի միջոցին յանկարծ իմանում են, որ նաւի կողքը ճեղքուել է ընդհարումից և ամեն կողմից ջուր է լցւում մէջը:

Սկսեցին կահ-կարասիքը դուրս կրել:

Ռիսէրը նայում էր կահակիրներին մաքամուր դէմքով, կարծես թէ ուրիշ բնակարան էին դատարկում: Այդ չքեղ կահ-կարասիքը, որ մի ժամանակ այնքան ուրախացնում և հպարտացնում էր նրան, այժմ անտանելի դուռնք էր պատճառում նրան: Սակայն կնոջ սենեակը մտնելիս նա մի քիչ յուզուեց:

Մի մեծ սենեակ էր այդ, պատած կապոյտ մնդուով, որ ծածկուած էր սպիտակ ժանեակներով: Կատարեալ մի բոյն կօկօտ կնոջ: Ամեն կողմ թափթփուած էին պատուտուած ու ճմուռած շղարչէ զգեստազարդեր, հանգոյցներ ու արուեստական ծաղիկներ: Պատահայելի մոմերը, մինչև վերջը վառուելով, տրաքացրել էին իրանց ապակիէ օղակները, իսկ անկո-

դիրքը, որ, իր ժաննակներով ու կապոյտ վերմակածակերով և իր բացած ու վեր քաշած առագաստներով, մնացել էր անձեռնամուխ այդ խառնաշփոթութեան մէջ, աֆսպիսի տպաւորութիւն էր գործում, ինչպէս մի մեռած կնոջ մահիճ, մի հանդիսային անկողին, ուր այլ ևս ոչ ոք չի քնելու երբէք:

Ներս մանկու ընտելին սարսափելի զայրոյթ զգաց Ռիսլէրը և ցանկութիւն՝ յարձակուել այդ բաների վրայ, ինչ կայ չը կայ պատռել, կտրտել, ջարդ ու փշուր սնել: Որովհետև չը կայ ոչ մի բան, որ այնքան նման լինի մի կնոջ, որքան նրա սենեակը: Նոյն իսկ նրա բացակայութեան ժամանակ նրա կերպարանը ժպտում է դեռ ևս նրա հայելիներէ մէջ: Այն բոլոր իրերի մէջ, որոնց նա ձեռք է տուել, մնում է միշտ մի փոքր բան նրանից, նրա սիրած անուշահոտութիւնից: Նրա նստածքը դրօշմւում է բազմոցի բարձերի վրայ և թւում է, թէ գորգերի նաշիների մէջ երևում են նրա քայլերի հետքերը արդասեղանի ու հայելիի արանքին: Այս սենեակում Սիդօնիին ամենից շատ յիշեցնողը նրա դարակալալն էր, ի երկխայական մանրոյթնեւրով, չնչին ու աննշան չինեղէններով, խոշորացուցային հովհարներով, տիկնիկների անօթներով, ոսկեզօծ մաշիկներով և յախճապակէ փոքրիկ հովիւներով ու հովուէիւներով, որոնք դէմ առ դէմ կանգնած փայլուն ու սառը հայեաքներ են փոխանակում իրար հետ: Սիդօնիի հոգին էլ այդպիսի մի դարակալալ էր, և նրա՝ միշտ տախակ, միշտ մանր-մունր, սնափառ ու գատարկ մտքերը շատ նման էին այդ չնչինութիւններին: Եւ, յիրաւի, եթէ այդ դիշեր Ռիսլէրը, նրա կռիւից բոնած ժամանակ, կատաղած ընտելին ջարդէր նրա փոքրիկ ու դիւրաբեկ գլուխը, մէջիցը, ուղեղի փոխարէն, անպատճառ դուրս կը թափուէին հազար ու մի դարակաղարդ մանրոյթներ:

Խեղճ մարդը տիրուր-տրտում մտածում էր այդ բաների մասին կահակիրների ոտնաձայնի և մուրճների աղմուկի մէջ, երբ յանկարծ յետիւ կողմից լսեց կտկտան ու փտտահ քայլերի ձայն և մի վայրկեան անցած տեսաւ իր առջևը պ. Շէքին, փոքրիկ, կարմրատակած, չնչակտուր ու բորբոքուած պ. Շէքին: Աները, ինչպէս միշտ, շատ բարձրից վերաբերուեց իր փեսային:

—Այս ի՞նչ բաներ են, այս ի՞նչեր եմ լսում: Վա, տուններդ փոխում էք, ինչ է...

—Չեմ տեղափոխում, պ. Շէք... այլ ծախում եմ:

Փոքրիկ մարդուկը վեր թռաւ կանգնած տեղումը, ինչպէս տաք ջրի մէջ գցած ձուկ:

—Ծախում էք: Ի՞նչ էք ծախում:

—Ինչ կայ չը կայ,—ասաց Ռիպլերը խուլ ձայնով, առանց
սոյն իսկ նրա երեսին նայելու:

—Լսիր, սիրելի փեսայ, մարդ պէտք է խելքով բան բռնի:
Ի հարկէ, չեմ ուզում ասել, թէ Սիդօնի վարժուէքը... Թէպէտ,
իսկն ասած, ես ոչինչ չը գիտեմ: Ես երբէք չեմ ուղեցել խառ-
նուել այդ բաների մէջ... Ես միայն ձեր պատիւն եմ ձեզ յի-
շեցնում: Կեղտոտ փոխնորդը տանը կը լուսնան, այ մարդ: Ով
է տեսել, որ մարդ իրան ամբողջ աշխարհքի առաջ խաղը ու
խայտառակ անի, ինչպէս դուք էք անում այս առաւօտից ի
վեր: Մէկ նայեցէք, թէ ինչպէս են բոլորը արհեստանոցների
լուսամուտներին կրած ու դարպասի տակ կիտուած ձեզ մտիկ
տալիս... Բոլոր թաղականների բերնի ծամոնն էք դարձել, սի-
րելիս:

—Աւելի լաւ: Խայտառակութիւնը հրապարակական կեր-
պով է կատարուել, պատուի վերականգնումն էլ պէտք է հրա-
պարակական կերպով կատարուի:

Ռիպլերի այդ առերևոյթ հանդատութիւնը, այն անտարբե-
րութիւնը, որով նա վերաբերում էր իր աներով բոլոր ասած-
ներին, յուսահատեցրին պ. Շէքին: Նա յանկարծ փոխեց խո-
սակցութեան եղանակը ու սկսեց խօսել նրա հետ այնպիսի
լուրջ ու առարկութիւն չը վերցնող ձևով, ինչպէս խօսում են
երեսանների ու խելագարների հետ:

—Էհ, որ այդպէս է, ես ձեզ ասում եմ, որ դուք իրա-
ւունք չունէք ոչ մի բան վերցնելու այստեղից: Ես բացարձակ
կերպով արգելում եմ ձեզ այդ և կը դիմադրեմ ձեզ իմ առնա-
կան ամբողջ ոյժով, իմ հայրական ամբողջ իշխանութեամբ: Ի՞նչ
է, կարծում էք, թէ ես կը թողնեմ, որ աղջիկս ամեն բանից
զրկուի ու ստիպուած լինի չոր գետնին քնել... Չէ, ներողու-
թիւն կ'առնեք... Ինչքան դժութիւն արեցիք՝ բաւական է: Այլ
ես ոչ մի շիւղ դուրս չեն տանի այս բնակարանից:

Եւ պ. Շէքը, փակելով դուռը, կանգնեց շէմքի առջևը հե-
րոսական դիրքով: Ախր, սառանան տանի, չէ որ նրա շահն
էլ վտանգի էր ենթարկուած: Չէ որ եթէ, ինչպէս նա ասում
էր, նրա աղջիկը ստիպուած լինէր չոր գետնին քնել, նա ինքն
էլ գժուար թէ կարողանար աղմուսմաղէ անկողին ունենալ:
Նա հրաշալի էր այդ՝ զայրացած հօր դիրքում, բայց երկար չը
մնաց այդպէս: Երկու ձեռքեր, կարծես երկու երկաթէ մամուլ-
ներ, բռնեցին նրա կռններից և տարան կանգնեցրին նրան
սենևակի մէջտեղը, ազատ թողնելով դուռը կահակիրների
համար:

—Շէք, սիրելիս, լաւ լսեցէք ինձ,—ասում էր Ռիպլերը՝

կռացած գէպի նա... Այ, այստեղս է հասել... Առաւօտից ի վեր սարսափելի ճիգ եմ թափում ինձ զսպելու համար, բայց ամենաշնչին մի պատճառ բաւական է ինձ համբերութիւնից հանելու համար, և վա՛յ նրան, ում գլխին կը թափեմ բարկութիւնս: Աչքերս այնպէս կարմրել են, որ կարող եմ մարդասպանութիւն անել... Այնպէս որ լաւ կ'անէք, եթէ իսկոյն թողնէք գնաք...

Այնպիսի շեշտ կար նրա խօսքերի մէջ, այդ ասելիս այնքան պերճախօս կերպով էր նա ցնցում իր աներոջը, որ պ. Շէքը իսկոյն և եթ համոզուեց: Նա նոյն իսկ սկսեց կմկմալով ներողութիւն խնդրել: Ի հարկէ, Ռիսէրը իրաւունք ունէր այդպէս վարուելու: Բոլոր ազնիւ մարդիկ նրա կողմը կը լինեն... Եւ այդպէս կմկմալով նա յետոյետ էր գնում գէպի դուռը: Շէքը քին համեմտով, նա վախժիւնով հարցրեց, թէ արդեօք տիկին Շէքը այսուհետեւ էլ ստանալով է իր փոքրիկ թոշակը փեսայից:

—Այո,—պատասխանեց Ռիսէրը,—բայց թոշակից աւելի չը ծախսէք, որովհետեւ այժմ իմ գրութիւնս փոխուել է: Ես այլ ևս առևտրատան մէջ մաս չունեմ:

Պ. Շէքը զարմանքից չոեց աչքերը և ստացաւ այն ապուշ կերպարանքը, որ շատերին կարծել էր տալիս, թէ նրա գլխին եկած պատահարը,—յիշում էք, իսկ և իսկ այնպիսի պատահար, որ Օպէանի դուքսի գլխին էլ էր եկել,—հնարովի բան չէր: Բայց նա չը համարձակուեց որ և է նկատողութիւն անել փեսային: Կարծես մի կախարդ փոխել էր նրա փեսայի բնաւորութիւնը: Ով կ'ասի, թէ իրանց Ռիսէրն է սա, այս վագրակատուն, որ ծպտուն հանելիս ժանիքները կը ծտացնում էր և ուրիշ խօսք չունէր՝ բայց մարդասպանութիւնից:

Նա սուս ու փուս հեռացաւ, քիթը նորից բարձրացրեց միմիայն սանդուխի ներքեւում և անցաւ բակովը՝ քայլելով յաղթական կերպարանքով:

Երբոր ամբողջ բնակարանը դատարկեցին, Ռիսէրը վերջին անգամ շրջեց բոլոր սենեակները և յետոյ վերջրեց բանալիքը, տարաւ ներքեւ Պլանիւսի սենեակը ու տուեց տիկին Ժօրժին:

—Այժմ կարող էք վարձով տալ այդ բնակարանը,—ասաց նա,—այդ էլ եկամուտի մի նոր աղբիւր կը լինի գործարանի համար:

—Իսկ դձօք, սիրելի բարեկամ:

—Էհ, ինձ քիչ բան է պէտք: Մի երկաթէ մահճակալ վերնատանը շատ բաւական է ինձ նման մի գործակատարի համար: Որովհետեւ, կրկնում եմ, այսուհետեւ ևս ոչ այլ ինչ եմ, թէ ոչ

մի հասարակ գործակատար... կարող եմ ասել՝ մի լաւ, մի կորովի ու հաւատարիմ՝ գործակատար, որից, հաւատացած եղէք, դուք առիթ չէք ունենալ կրէք զանգատուելու:

Ժօրօր, որ հաշիւներ էր անում Պլանիւսի հետ, այնքան յուզուեց լսելով խեղճ Ռիպէրի այդ խօսքերը, որ վեր թաւ տեղիցը ու դուրս գնաց սենեակից: Հեկեկանքները խեղդում էին նրան: Կլէրը նոյնպէս սաստիկ յուզուեց և մօտենալով Ֆրօմօնների առևտրատան նոր պաշտօնեային.

— Ռիպէր, — ասաց նրան, — չնորհակալութիւն եմ յայտնում ձեզ իմ հօր անունից:

— Ես էլ շարունակ նրա մասին եմ մտածում, տիկին, — պատասխանեց Ռիպէրը ամենապարզ կերպով:

Այդ բոլորին Աշիլ քեռին ներս մտաւ ու բերեց նոր ստացուած նամակները:

Ռիպէրը վերցրեց նամակների այդ կոյտը և սկսեց հանգիստ կերպով մէկ-մէկ բաց անել, կարդալ ու յետոյ տալ Սիգիզմունդին:

— Ահա մի յանձնարարութիւն Լիօնի համար... Ինչու պատասխան չեն ուղարկել Սէնտ-Էտիէն:

Նա ամեն ջանք թափում էր խորասուզուելու այդ գործերի մանրամասնութիւնների մէջ և այդ անում էր մտքի զարմանալի պայծառատեսութեամբ, որ յառաջանում էր նրա հոգու յարատև ձգտումից դէպի անդորրութիւնն ու մոռացութիւնը:

Յանկարծ, այդ լայն ծրարների մէջ, որոնց վրայի դրոշմները կրում էին զանազան առևտրական անուններ և որոնց թղթից ու ծալուածքից գրասենեակի ու շտապ առաքման հոտ էր փչում, նա նկատեց մի աւելի փոքր ծրար, որ հոգատարութեամբ էր կնքուած և այնպէս դողունի կերպով էր սպրտել միւսների արանքին, որ նա սկզբում չէր նշմարել: Նա իսկոյն ճանաչեց այդ նուրը, երկարուկ ու հաստատուն գիրը՝ «Պարոն Ռիպէրին: Անձնական»: Սիգիզմի գիրն էր այդ: Տեսնելով այդ գիրը, Ռիպէրը նոյնը զգաց, ինչ որ մի քիչ առաջ զգացել էր վերելում, նրա սենեակում:

Խարուած ամուսնու ամբողջ սէրը, ամբողջ ցասումը բորբոքուեցին նրա սրտում այնպիսի ուժգնութեամբ, որ մարդասպան է դարձնում մարդուն: Ի՞նչ էր գրում նա իրան, էլ ինչ ստեր էր հնարել: Նա ուզում էր արդէն բանալ նամակը. բայց բաց չարեց: Նա հասկացաւ, որ եթէ կարդար այդ նամակը, այլ ևս սրտումը կորով չէր մնալ, ուստի կռանալով դէպի դանձապահը.

—Սիգիզմունդ, ծերուկս,—ասաց նրան ցած ձայնով,—կարո՞ղ եմ խնդրել, որ մի ծառայութիւն մատուցանես ինձ:

—Ի՞նչ ասելու բան է... յափշտակութեամբ պատասխանեց ծերուկը, որ անչափ բախտաւոր էր լսելով, որ իր բարեկամը խօսում է հետը իր հինաւուրց քաղցր ձայնով:

—Ա՛յ այն նամակը, որ գրուած է իմ անունով և որ ես չեմ ուզում այժմ կարդալ: Հաւատացած եմ, որ դա կ'արգելի ինձ մտածել ու ապրել: Պահիր մօտդ, այս էլ հեաք...

Նա հանեց գրպանիցը հոգատարութեամբ կապկպած մի փոքրիկ ծրար ու տուեց նրան ցանցապատի միջով:

—Այս է այն բոլորը, ինչ որ ինձ մնացել է անցեալից ու այն կնոջից... Ես վճռել եմ այլ ևս չը տեսնել ոչ նրան, ոչ էլ որեւէ բան, որ յիշեցնում է նրան, մինչև որ այստեղի գործերս չը վերջացնեմ ինչպէս պէտք է... Այս բանի համար ինձ պէտք է ամբողջ ուշ ու միտքս, հասկանում ես... Դու պէտք է վճարես Շէքսպիրի իրանց թողակը... Եթէ ինքն էլ որեւէ բան ուզի, ինչ որ պէտք է կ'անես... Բայց ինձ ոչինչ չասես նրա մասին... Իսկ այս աւանդը կը պահես, մինչև որ ուզեմ քեզանից:

Սիգիզմունդը նամակն ու ծրարը ուրիշ թանկագին թղթերի հետ կողպեց իր գրասեղանի գաղտնի արկղիկում: Իսկ Ռիպլերը իսկոյն և եթ սկսեց կարդալ նամակները, բայց շարունակ նրա աչքի առաջ ձգւում էին անզլիական ձեռի նուրբ ու երկարուկ տառերը, գրուած մի փոքրիկ ձեռքով, որ ինքը այնքան յաճախ ու այնքան ջերմագին սեղմում էր երբեմն իր սրտին:

V

Կաֆե-շանսանում:

Շատ հազուագիւտ և բարեխիղճ ծառայող էր Փրօմօնների առևտրատան նոր գործակատարը:

Ամեն օր ամենից առաջ նրա մօտ էր վառւում և ամենից ուշ նրա մօտ էր մարում լամպը ամբողջ գործարանում: Վերնատանը, տանիքի տակին, նրա համար սարքել էին մի փոքրիկ սենեակ, իսկ և իսկ նման այն սենեակին, որի մէջ ապրում էին առաջ նա ու Փրանցը, մի կատարեալ վանական խուց, կահաւորուած մի երկաթէ մահճակալով և մի սպիտակ փայտէ սեղանով, որ դրուած էր նրա եղբօր պատկերի տակին: Այդտեղ նա վարում էր իր նախկին գործունեայ, կանոնաւոր ու խուփ կեանքը:

Նա շարունակ աշխատանքի հետ էր և ճաշը բերել էր տան իր հինաւուրջ փոքրիկ ճաշարանից: Բայց, աւա՜ղ, ընդ միշտ անցած երիտասարդութիւնը ու չքացած յոյսերը ոչ մի քաղցրութիւն չէին թողնում այդ հինաւուրջ յիշատակների մէջ: Բարեբախտաբար, նա դեռ ունէր երկու սիւսիփանք, Ֆրանսյը և տիկին Շօրշը, երկու միակ էակները, որոնց մասին նա կարող էր մտածել առանց տխրութեան: Տիկին Շօրշը պահապան հրեշտակի նման խնամում ու մխիթարում էր նրան, Ֆրանսյն էլ չուտ չուտ նամակ էր գրում, առանց սակայն երբէք յիշելու Սիդօնի անունը: Ռիսէրը կարծում էր, թէ մէկն ու մէկը իմաց է տուել նրան պատահած դժբախտութիւնների մասին, և ինքն էլ իր կողմից իր նամակներում ոչ մի ակնարկ չէր անում այդ հարցի մասին: «Ա՛խ, երբ պէտք է կարողանում նրան բերել տալ այստեղ»: Նրա միակ իղձը, նրա փառասիրութեան միակ առարկան էր՝ բարգաւաճութեան հասցնել գործարանը և բերել տալ իր եղբորը:

Մինչ այդ, օրերը անցնում էին իրար յետեւից, միշտ միակերպ՝ նրա համար, առևտրի եռուն աղմուկի և նրա վշտահար ու կսկծալից միայնակութեան մէջ: Ամեն առաւօտ նա իջնում էր ներքև, շրջում էր բոլոր արհեստանոցները, ուր նրա ազգած խորին պատկառանքը, նրա խիստ ու լռակեաց դէմքը վերականգնել էին՝ առ ժամանակ խանգարուած կարգը: Սկզբում շատ էին ասէկօսէներով զբաղւում, հազար ու մի տեսակ բացատրելով Սիդօնի անհետացումը: Ոմանք ասում էին, թէ նա փախել է իր սիրականի հետ, միւսները՝ թէ Ռիսէրը դուրս է արել նրան տանից: Բոլորին չչլիացնողը այն էր, որ առևտրակիցները իրար վերաբերւում էին այնպէս սովորական կերպով, ինչպէս առաջ: Սակայն երբեմն-երբեմն, երբ նրանք միայնակ խօսում էին իրար հետ գրասենեակում, Ռիսէրը յանկարծ ցնցւում էր նստած տեղում, կարծես թէ երևակայութեան մէջ տեսնելով նրանց անցեալ չնութեան պատկերը: Նա մտածում էր այդ բոպէներին, թէ այդ աչքերը, որ տեսնում է այժմ, այդ բերանը, այդ ամբողջ դէմքը անթիւ անգամ ստել են իր առաջ իրանց հազար ու մի արտայայտութիւններով:

Այն ժամանակ նրա մէջ ցանկութիւն էր ծագում յարձակուել այդ թշուառականի վրայ, բռնել կոկորդիցը ու խնդդել սնինայ կերպով, բայց իսկոյն և եթ նա յիշում էր տիկին Շօրշին և ձեռները թուլանում էին: Միթէ ինքը այնքան քաջութիւն, այնքան ինքնազսպումն չը պէտք է ունենայ որքան այդ կինը: Ո՛չ Կլէբի, ոչ Ֆրոմօնի, ոչ ոքի մտքով չէր անցնում,

թէ ինչեր է կատարուում այդ մարդու ներսումը, Հագիւ հազ էին կարողանում նրանք նշմարել նրա վարմունքի մէջ մի տեսակ խտտութիւն ու անողորմութիւն, որոնք արտասովոր բան էին նրա համար: Այժմ բանուորները քաշուում էին Ռիպլէր աւագից, և նրանցից այնպիսիները, որոնք չէին համակուում պատկառանքով դէպի նրա մի գիշերուում սպիտակած մազերը և փոս ընկած ու ծերացած դէմքը, դող էին զգում նրա աչքերի տարօրինակ, պողպատէ դէնքի կապտածեռ փայլը յիշեցնող հայեացքից: Բանուորների հետ միշտ բարութեամբ, միշտ քաղցրութեամբ վարուող այդ մարդը այժմ անողոր էր դարձել նոյն իսկ ամենաշնչին զանցառութիւնների նկատմամբ: Կարծես նա վրէժ էր հանում անցեալում տեղի ունեցած ինչ որ կոյր ու յանցաւոր ներողամտութեան համար, որի նկատմամբ ինքն իրան մեղաւոր էր համարում:

Յիրաւի, հիւանալի ծառայող էր Ֆրոմմենների առևտրատան այդ նոր գործակատարը:

Նրա չնորհիւ գործարանի զանգը, չը նայելով իր ծերացած ու ճաքած ձայնի դողդոջին, շատ շուտով ձեռք բերեց իր նախկին հեղինակութիւնը, և նա, որ ղեկավարում էր այդ ամբողջ գործարանը, ամենից խստապահանջն էր դէպի ինքը: Սակաւապէտ, ինչպէս մի արհեստաւորի աշակերտ, նա իր ուժիկի երեք քառորդը թողնում էր Պլանիւսի մօտ Շէքերի թոշակը տալու համար, բայց երբէք բան չէր հարցնում նրանց մասին: Ամսավերջի օրը փոքրիկ մարդուկը ճշտօրէն գալիս էր ստանալու իր փոքրիկ հասոյթը, ձգուած ու փքուած՝ Սիգիզմունդի նկատմամբ, ինչպէս վայել է մի հասոյթատէրի՝ իրան հասնելիքը ստանալիս: Տիկին Շէքը մի քանի անգամ փորձեց տեսնուել փեսայի հետ, որին նա խղճում էր ու սիրում, բայց հէնց որ նրա քիչմիւրի չալը երևում էր դարպասի տակին, Սիգունիի ամուսինը փախչում էր տանից:

Բանը նրանումն է, որ Ռիպլէրի արիութիւնը աւելի առերևոյթ էր, քան իրական: Նա չէր կարողանում երբէք մտքիցը հանել իր կնոջը, Իօնչ դրութեան մէջ էր նա: Իօնչ էր անում: Ռիպլէրը գրեթէ քէն էր զգում դէպի Պլանիւսը՝ նրա մասին իր հետ չը խօսելու համար: Նրան հանգիստ չէր տալիս մանաւանդ այն նամակը, որ նա քաջութիւն ունեցաւ չը բանալու: Շարունակ այդ նամակի մասին էր մտածում: Ախ, եթէ համարձակուէր, վաղուց պահանջած կը լինէր Սիգիզմունդից:

Մի օր փորձութիւնը շատ սաստիկ էր: Նա մնացել էր մենակ գրասենեակում: Ծերունի զանձապահը գնացել էր նախաձաշելու, թողնելով բանալին գրասենեակի արկղիկի վրայ, որ

չը տեսնուած բան էր նրա կողմից: Ռիսէրը չը կարողացաւ իրան զսպել: Արկղիկը բաց արեց, անտղեց, թղթերը քրքրեց: Նամակը չը կար: Սիգիզմունդը անշուշտ աւելի խոր տեղ էր պահել նամակը, գոյցէ նախատեսելով այն, ինչ որ այժմ տեղի էր ունենում: Սրտի խորքումը Ռիսէրը դժգոհ չէր այդ անյաշտութիւնից, որովհետեւ նա լաւ զգում էր, որ եթէ գտնէր այդ նամակը, այլ ևս կը չքանար այն գործունեայ համակերպութիւնը, որ առանց այն էլ այնքան ծանր էր նրա համար:

Լի օրերը դեռ ոչինչ, տանելի էր: Խորասուզուած առեւտրատան հազար ու մի հոգսերի մէջ, Ռիսէրը այնքան յոգնում էր, որ գիշերը համեմունք ալէս վայր էր ընկնում անկողնի վրայ ինչպէս մի անզգայ զանգուած: Բայց կիրակին շատ երկար էր թւում նրան և տաժանելի: Ամայի բակերի և արհեստանոցների լռութիւնը աւելի ընդարձակ ասպարէզ էր բաց անում նրա մտածմունքի համար: Նա փորձում էր աշխատել, բայց զգում էր ուրիշների աշխատանքի խրախույսի պակասութիւնը: Միայն նա էր զբաղուած լինում այդ հանգիստ վայելող ահապին գործարանի մէջ, որի շնչառութիւնն անգամ դադարում էր այդ օրը: Գիցած նիզերը, փակած պատուհանաձածակերը և ամայի բակերում իր շան հետ խաղա ընկած Աշիլ քեռու հնչուն ձայնը,—ամեն ինչ յիշեցնում էր նրան իր միայնակութիւնը: Ամբողջ չրջակայ թաղն էլ այդպիսի տպաւորութիւն էր գործում նրա վրայ: Դատարկութիւնից աւելի լայն թուացող փողոցներում, որոնցով անց ու դարձ էին անում հազուադէպ հանգիստ զբոսնողներ, մեկամարդձօրէն տարածւում էր իրիկնաժամի զանգերի ձայնը, և երբեմն-երբեմն պարիզեան ժխորի մի արձագանք, անիւների դղրդոց, ուշացած մի երգեհոն, մի կարկանդակավաճառ կնոջ ճօիկ թափանցում էին այդ լռութեան միջով՝ կարծես նրան աւելի սաստկացնելու համար:

Ռիսէրը ծաղիկների ու սաղարթի զուգակցութիւններ էր որոնում, և մինչ նա տանում բերում էր թղթի վրայ ձեռքի մատիտը, նրա միտքը, որ բաւարար գործադրութիւն չէր զբոսնում այդ բանում, զլուխն առնում, փախչում էր, թռչում էր դէպի անցեալ երջանկութիւնը, դէպի անմոռանալի աղէտները, նահատակում էր, և յետոյ, վերագառնալով, հարցնում էր խեղճ քնաչրջիկից, որ դեռ նստած էր լինում սեղանի մօտ. «Ի՞նչ ես չինել իմ բացակայութեան ժամանակ»: Աւաղ, նա ոչինչ չինած չէր լինում:

Օ՛րն, անվերջ, տխուր, տաժանելի կիրակիներ: Այն էլ ի նկատի ունեցէք, որ այդ բոլորի հետ նրա հոգու մէջ խառնւում էր նաև ժողովրդական նախապաշարմունքը տօն օրերի վերա-

Գրեթէ միշտ վերջանում էր նրանով, որ երեխան քաշ էր տալիս նրան պարտէզը: Կամայ-ակամայ նա պէտք է գնդակ կամ աւազակոյտ խաղար փոքրիկի հետ, բայց խաղընկերի անշնորհքութիւնն ու կիսասիրտ վերաբերմունքը դէպի խաղը շատ շուտ սառցնում էին փոքրիկի աշխոյժը: Այն ժամանակ նա դադարում էր խաղալուց և հանդիստ էր կենում ու բաւականանում էր իր բարեկամի ձեռքը բռնած ծանրաբարոյ կերպով ման գալով առսախների ծառուղիում: Ռիսկերը շուտով մոռանում էր, թէ երեխան իր կողքին է, բայց առանց նրա գիտակցելուն՝ այդ փոքրիկ ձեռքի տաքութիւնը, որ նա բռնած ունէր իր ափի մէջ, մագնիսական կերպով ամօքում էր նրա խոցոտուած սիրտը:

Կարելի է ներել, բայց մոռանալ՝ երբէք...

Խեղճ Կլէրն էլ այդ գիտէր, որովհետեւ նա էլ ոչինչ չէր մոռացել, չը նայելով սրտի ամբողջ կորովին և այն գաղափարին, որ նա ունէր իր պարտականութեան մասին: Նրա համար էլ, ինչպէս Ռիսկերի համար, այն միջավայրը, ուր ապրում էր, մի մշտական յուշարար էր կրած տանջանքների: Շրջապատող իրերը անգթաբար բանում էին նրա սրտի խոցը, որ պատրաստ էր փակուելու: Սանդուխտ, պարտէզը, բակը, Սիդօնիի ու Ժօրժի շնութեան այդ համր վկաներն ու մեղսակիցները որոշ օրեր անողորմ կերպարանք էին ունենում: Նոյն իսկ այն ջանքերը, այն նախազգուշութիւնները, որ ամուսինը ձեռք էր առնում, որպէս զի դառն յիշողութիւններ չը զարթնէին նրա մէջ, այն չափազանցրած հոգատարութիւնը, որ նա ցոյց էր տալիս՝ երեկոները այլ եւ տանից դուրս չը գալով և մանրամասնօրէն պատմելով, թէ ուր է գնացել ցերեկը, — այդ բոլորը աւելի եւս առիթ էր տալիս նրան յիշելու ամուսնու դաւաճանութիւնը: Երբեմն քիչ էր մնում խնդրէր, որ խնայի իրան, ասէր՝ «Այդքան ջանք մի թափի»... Հաւատը խախտուել էր նրա մէջ, և սարսափելի տանջանքը մի քահանայի, որ կասկածով է վերաբերում իր աստուածութեան և սակայն ուզում է հաւատարիմ մնալ իր ուխտին, ակամայ արտայայտում էր նրա դառն ժպիտի, նրա սառն ու անտրտուն հեղութեան մէջ:

Ժօրժը սաստիկ տանջւում էր: Այժմ նա սիրում էր իր կնոջը՝ Կլէրի բնաւորութեան վեհութիւնը յաղթել էր նրան: Հիացմունք կար այդ սիրոյ մէջ, և ինչո՞ւ չասել, — վիշտը Կլէրի գեղեցկութեանը աւելացնում էր մի հրապոյր, որ փոխարինում էր կօքէտութիւնը, մի բան, որ Կլէրի բնաւորութեան դէմ էր և որի պակասութիւնը միշտ զգալի էր ամուսնու համար: Ժօրժը այն առանձնատեսակ տիպի տղամարդիկներիցն էր, որոնք

սիրում են նուաճումներ անել: Քմահաճ ու սառը Սիդոնին համապատասխանում էր նրա սրտի այդ խեղաթիւր ձգտումին: Ամենաքնքրելի հրաժեշտի հետեւեալ օրը Սիդոնին հանդիպում էր նրան անտարբեր ու մոռացկոտ կերպով, և այդ մշտական կարեքը նորից գրաւելու նրա սիրտը՝ ժօրժի համար փոխարինում էր իսկական սէրը: Անդորր սէրը ձանձրացնում էր նրան, ինչպէս ծովասէր նաւորդին՝ անփոթորիկ նաւագնացութիւնը: Այս անգամ նա իր կնոջ հետ քիչ էր մնում նաւաբեկութեան լայն գիւղէր, որ կէտը բոլորովին սառել էր իրանից ու ամբողջապէս անձնատուր եղել երկխային, որ այժմ միակ կապն էր նրանց մէջ: Այդ սառնութիւնը աւելի գեղեցիկ, աւելի բաղձալի էր թուացնում նրան, և ժօրժը նրա սիրտը նորից շահելու համար գործ էր դնում իր ամբողջ հրապուրչական արհեստը, նա զգում էր, որ շատ դժուար կը լինի այդ և որ ինքը գործ ունի մի բացառիկ հոգու հետ: Սակայն նա չէր յուսահատուում: Երբեմն-երբեմն նրա ճիգերը դիտող այդ մեղմ և ըստ երևոյթին բոլորովին անզգած հայկացիք խորքում երևում էր մի անորոշ ցուք, որ յոյսեր էր ներշնչում նրան:

Ինչ վերաբերում է Սիդոնին, նա այլ ևս չէր մտածում նրա մասին: Եւ թող ընթերցողը չը դարմանայ այդ արագ բարոյական պառակտման վրայ: Այդ երկու վայրիվերոյ էակները ոչինչ չունէին, որ կարողանար խոր կերպով կապել նրանց իրար հետ: Ժօրժը անընդունակ էր կրել երկարատև տպաւորութիւններ, եթէ այդ տպաւորութիւնները չը նորոգուէին շարունակ: Սիդոնին էլ իր կողմից անկարող էր ազդել որ և է յարատև կամ զօրեղ զգացմունք: Նրանց սիրահարութիւնը կօկօտի ու ֆատի սիրահարութիւն էր, բաղկացած սնափառ ձգտումներից ու խռովկոտ ինքնասիրութիւնից, անկարող ներշնչելու ոչ անձնուիրութիւն, ոչ հաւատարմութիւն, և ընդունակ դրդել միմիայն դէպի տրագիկական արկածներ, մենամարտութիւններ ու ինքնասպանութեան փորձեր, որոնցից գրեթէ միշտ վերադառնում են և վերադառնում են բուժուած: Ո՞վ գիտի, եթէ նա նորից տեսնէր Սիդոնին, թերեւ դարձեալ սիրահարուէր վրան, բայց փախուստի հողմը այնքան արագ և այնքան հեռու էր տարել Սիդոնին, որ վերադարձը անհնար էր: Յամենայն դէպս, ժօրժի համար մեծ սիոփանք էր, որ կարող էր այժմ ապրել առանց ստելու, և նրա վարած նոր կեանքը, որ լի էր աշխատանքով ու զրկանքներով և ունէր յաջողութեան հեռաւոր նպատակակէտ, անախորժ չէր նրա սրտին: Եւ լաւ էր, որ այդպէս էր, որովհետև երկու առետրակիցների կորսիլն ու հատ-

տատուն կամքը հազիւ հազ կարող էին բաւական լինել գործարանի դրութիւնը վերականգնելու համար:

Ֆրոմօնների խեղճ առևտրատունը խարխուլ նաւի էր նման, որի մէջ ամեն կողմից ջուր էր ներս լցւում: Պլանիւս քեռին դեռ շատ սև գիշերներ անց կացրեց, տանջուելով վճարման պայմանաժամի կոշմարից և կապոյտ մարդուկի տեսիլքից: Բայց խնայողութիւններ անելով միշտ յաջողեցնում էին վճարել ժամանակին:

Շատ չանցած չորս հատ Ռիսլէրեան տպագրիչներ, վերջնապէս սարքի գցուելով, սկսեցին բանել գործարանում: Որմաթղթերի վաճառանոցում սկսեցին յուզուել այդ բանից: Լիօնը, Կանը, Ռիքսէյմը, արդիւնաբերութեան այդ խոշոր կենտրոնները շատ էին անհանգստանում այդ զարմանալի «պտտուն և տափանքիւլ անկիւնանի» մեքենայի պատճառով: Մի գեղեցիկ օր էլ Պրօչասօնները եկան ու երեք հարիւր հազար ֆրանկ առաջարկեցին հէնց միմիայն արտօնութեան իրաւունքին մասնակից լինելու համար:

— Ինչպէս պէտք է անել... հարցրեց Ֆրոմօն կրտսերը Ռիսլէր աւագից:

Ռիսլէրը ուսերը վեր քաշեց անտարբեր կերպով:

— Ինչպէս ուզում էք վճռեցէք... Այդ ինձ չի վերաբերում: Ես միմիայն ձեր գործակատարն եմ:

Պաղարիւն ու անդալոյթ կերպով ասուած այդ խօսքերը սառը ջուր ածեցին Ֆրոմօնի թեթևամիտ հրճուանքի վրայ և յիշեցրին նրան իրանց դրութեան լրջութիւնը, որ նա միշտ քիչ էր մնում մոռանար:

Սակայն, հէնց որ մենակ մնաց իր սիրելի տիկին Շօրչի հետ, Ռիսլէրը խորհուրդ տուեց չընդունել Պրօչասօնների առաջարկութիւնը:

— Սպասեցէք... մի շտապէք: Յետոյ աւելի թանգ կարող էք ծախել:

Նա միմիայն նրանց մասին էր խօսում այդ գործում, որ այնքան փառաւոր կերպով վերաբերում էր իրան: Պարզ էր, որ նա ինքն իրան զատում էր նրանց ապագայից:

Մինչ այդ՝ պատուէրներ էր, որ գալիս էին, կուտակւում իրար վրայ: Թղթի յատկութիւնը և պատրաստութեան հեշտութեան չնորհիւ էժանացած գները անհնար էին դարձնում որ և է մրցութիւն: Անկասկածելի էր այլ ևս, որ շատ չանցած՝ վիթխարի հարստութեան տէր էին դառնալու Ֆրոմօնները: Գործարանը նորից ստացել էր իր նախկին ծաղկեալ տեսքը և առաջուան պէս աղմկալից փեթակ էր յիշեցնում: Աշխատանքը ե-

սում էր բոլոր շէնքերում, որոնք լիքն էին հարկւրաւոր բան-
ուորներով: Պլանիւս քեռին այլ ևս չէր կարողանում քիթը հե-
ռացնել գրասեղանից, պարտէզից երևում էր, թէ ինչպէս նա,
կռացած իր հաստափոր հասցթագրքերի վրայ, գեղեցիկ թուա-
նշանների շարքերով գրի էր անցնում տպագրիչի եկամուտները:

Ռիսլէրը նոյնպէս աշխատանքից աչք չէր բաց անում:
Վերսկսուած բարգաւաճութիւնը ոչ մի փոփոխութիւն չը մշտ-
ցրեց նրա ձգնակեաց սովորութիւնների մէջ, և ապարանքի վեր-
ջին յարկի ամենաբարձր լուսամուտիցն էր նա լսում իր մեքե-
նաների եռանդուն աղմուկը: Գործերը յաջող էին գնում, բայց
նա նոյնչափ մոռալ էր և նոյնպէս լռակեաց, ինչպէս և առաջ:
Սակայն մի օր գործարանում տեղեկութիւն ստացուեց, որ Տը-
պագրիչը, որի մի օբինակը ուղարկել էին Մանչեստրի մեծ ցու-
ցահանդէսը, այնտեղ արժանացել էր ոսկէ մէդալի, որով վերջ-
նապէս նուիրագործուել էր նրա յաջողութիւնը: Տիկին ժօրժը
պարտէզը կանչեց Ռիսլէրին նախաճաշի պահին և ինքը անձամբ
աւետեց նրան այդ ուրախ լուրը:

Այդ լսելով Ռիսլէրը ժպտաց հպարտ կերպով և նրա ծե-
րացած ու մոռալ դէմքը բացուեց: Հնարիչի յազուրդ ստացած
փառասիրութիւնը ու ձեռք բերած պարծանքը և մանաւանդ այն
միտքը, որ ինքը այդպէս հիանալի կերպով ուղղել էր այն չա-
րիքը, որ իր կինը հասցրել էր առետրատանը, մի բոպէ իս-
կական երջանկութիւն պատճառեցին նրան: Նա սղմեց կլէրի
ձեռքերը, և մրմնջաց, ինչպէս մրմնջում էր երբեմն երջանիկ
օրերին.

—Շատ գոհ եմ... Շատ գոհ...

Բայց ինչքան տարբերութիւն արտասանութեան եղանակի
մէջ: Նրա ձայնի մէջ չը կար յափշտակութիւն, չը կար յոյս,
այլ միմիայն պարտականութիւնը կատարած լինելուց յառաջա-
ցած գոհութեան զգացմունք, աւել ոչինչ:

Չանգը խփեցին, որպէս զի բանուորները վերսկսեն աշ-
խատանքը, և Ռիսլէրը հանգիստ կերպով գնաց վերեւ ուրիշ օ-
րերի նման աշխատելու համար:

Բայց մի բոպէ անցած նա նորից իջաւ ներքեւ: Այնուամե-
նայնիւ այդ լուրը նրան աւելի էր յուզել, քան նա ուզում էր
ցոյց տալ: Նա դէս ու դէն էր գնում պարտէզում, պտույտ-
պտույտ էր գալիս գանձարանի շուրջը, տխուր-ախուր ժպտալով
Պլանիւսին պատուհանի ապակիների միջով:

—Ի՞նչ է պատահել դրան,—հարցնում էր ինքն իրան ծե-
րուկը... Ի՞նչ է ուզում ինձանից:

Վերջապէս, երեկոյեան, այն միջոցին, երբ գանձապահը

փակելու էր գրասենեակը, Ռիսլէրը վճռեց ներս մտնել ու խօսել հետը:

—Պլանիւս, սիրելիս, ես ուզում էի...

Նա կմկմաց մի քիչ:

—Ուզում էի խնդրել, որ տա... այն նամակը, յիշում ես, այն փոքրիկ նամակն ու ծրարը:

Սիգիզմունդը ապշած նայեց նրա երեսին: Նա այնքան միամիտ էր, որ երևակայում էր, թէ Ռիսլէրը բոլորովին մոռացել է Սիգոնիին ու այլ եւ չի մտածում նրա մասին:

—Ի՞նչպէս... ուզում ես...

—Լսի՛ր, սիրելիս, ես այնքան բան արեցի, որ արժանի եմ դրան: Ես իրաւունք ունեմ մի քիչ էլ իմ մասին մտածել այժմ. բաւական է ինչքան մտածեցի միմիայն ուրիշների մասին:

—Ճիշտ ես ասում,—ասաց Պլանիւսը:—Որ այդպէս է, ահա ինչ կ'անենք: Նամակն ու ծրարը մեր տանն են, Մօնոուժում: Եթէ կ'ուզես, գնանք Պալէ-Ռօյալ ճաշելու, միտդ է, ինչպէս առաջուան ժամանակները: Հիւրասիրողը ես եմ լինելու... Պէտք է ոսկէ մեղալիք սրսկներ ընտիր, թանկագին գինիով... Յետոյ միասին կ'երթանք մեր տունը ու դու կը վերցնես քո բաները, իսկ եթէ չատ ուշ լինի յետ դառնալու համար, քոյրս, օրիորդ Պլանիւսը անկողին կը պատրաստի քեզ համար ու դու կը քնես մեզ մօտ... Այնտեղ չատ լաւ է... քաղաքից դուրս է... Վաղը առաւօտ, ժամի եօթին, մենք միասին կը վերադառնանք գործարան առաջին հանրակառքով... Դէ, թէ բարեկամ ես, խաթրս մի կոտրիր. թէ չէ կարծելու եմ, թէ դեռ սխ ես պահում սրտումդ քո ծերունի Սիգիզմունդի դէմ...

Ռիսլէրը համաձայնեց, նրա ուզածը մէղալը տօնելը չէր, այլ ժամ առաջ բանալ այն փոքրիկ նամակը, որը կարգալու իրաւունք էր ձեռք բերել վերջապէս:

Պէտք էր հագնուել: Ահագին գործ էր այդ, որովհետեւ վեց ամսից ի վեր նա միշտ աշխատանքի բաժկոնով էր լինում: Մի ամբողջ դէպք էր այդ գործարանում: Իսկոյն ե եթ իմաց տուեցին տիկին Ֆրոմօնին:

—Տիկին, տիկին... Պ. Ռիսլէրը տանից դուրս է գալիս:

Կլէրը դուրս նայեց պատուհանովը, և Ռիսլէրի յաղթանդամ մարմինը, ճկուած վշտից և կոթնած Սիգիզմունդի թևին, խորին ու տարօրինակ յուզմունք պատճառեց նրան, որ նա այնուհետեւ չէր կարողանում մոռանալ երբէք:

Փողոցում մարդիկ համակիր կերպով ողջունում էին Ռիսլէրին, և լոկ այդ քաղցր ողջոյնները բաւական էին նրա սիրտը ջերմացնելու համար: Այնքան կարիք ունէր խեղճը բարեա-

ցականութեան: Բայց կառքերի գլորդոցը մի քիչ շմեցնում էր նրան:

— Գլուխս պտոյտ է գալիս... ասում էր նա Պլանիւսին:

— Լաւ կռթնիր իմ վրայ, ծերուկս... մի վախեցիր:

Եւ Պլանիւսը շիտկում էր, թեանցուկ տանելով իր բարեկամին աջակիւսի միամիտ ու մոլեռանդ հպարտութեամբ, ինչպէս հարաւային Ֆրանսիայի մի գեղջուկ տանում է իրանց գիւղի հովանաւոր սուրբի պատկերը:

Վերջապէս նրանք հասան Պալէ-Ռոյալ:

Պարտեզը լի էր բազմութեամբ: Եկել էին երաժշտութիւն լսելու, և աթոռների գլորդոցի ու փոշու մէջ ամենքը տեղ էին փնտռում իրանց համար: Ռիսլէրն ու Պլանիւսը շտապեցին մտնել ճաշարանը այդ աղմուկից խուսափելու համար: Նրանք տեղաւորուեցին առաջին յարկի մեծ դահլիճներից մէկում, որտեղից երևում են սաղարթախիտ ծառերը, զբոսնողները և ծաղկոցի երկու մարգերի արանքում ցայտող շատրուանի ցցունքը: Սիգիզմունդի համար ճոխութեան իգէալ էր ճաշարանի այդ դահլիճը, ուր ոսկեղօծանք էր նշմարւում ամեն տեղ, հայելիների շուրջը, ջահի մէջ և մինչև իսկ ուռուցիկ որմաթղթի վերայ: Սպիտակ անձեռոցիկը, փղքրիկ հացերը և հաստատագին ճաշի ցուցակը հրճուանքով լցնում էին նրա սիրտը:

— Լաւ է, չէ... ասում էր նա Ռիսլէրին:

Եւ ամեն անգամ երբ բերում էին այդ երկու ու կէս ֆրանկ արժող ճաշի կերակուրները, նա գովասանական բացականչութիւններ էր արձակում և բռնի լցնում իր բարեկամի ամանը:

— Կեր սրանից... լաւ բան է:

Ռիսլէրը, չը նայելով իր ցանկութեանը՝ պատուել իր բարեկամի հիւրասիրութիւնը, մտահոգ էր թւում և շարունակ դուրս էր նայում պատուհանովը:

— Յիշում ես, Սիգիզմունդ... հարցրեց նա մի քիչ անցած: Ծերունի գանձապահը, որ բոլորովին անձնատուր էր եղել այն ժամանակուայ յիշատակներին, երբ Ռիսլէրն ու ինքը նոր էին մտել գործարան, պատասխանեց.

— Ի հարկէ, յիշում եմ: Ես ու դու առաջին անգամ այստեղ ճաշել ենք 46 թուի փետրուարին, այն տարին, երբ փորագրութեան տախտակները հաստատեցին գործարանում:

Ռիսլէրը գլուխը թափ տուեց.

— Չէ... իմ ստածս երեք տարուայ բան է... Դիմացի դահլիճումը չէր, որ ճաշեցինք այն նշանաւոր երեկոն:

Եւ նա ցոյց տուեց Պլանիւսին Վէֆուրի հիւրանոցի ահա-

գին պատուհանները, որոնք վերջալոյսի շողքերից փողփողում էին հարսանեկան հացկերոյթի ջահերի նման:

— Հա, ձիւտ որ,— մտռաց Սիգիզմունդը փոքր ինչ չք-փոթուելով: Ի՞նչ չարաբաստիկ միտք էր՝ բերել Ռիսլէրին այսպիսի մի տեղ, որ այդքան ծանր յիշողութիւններ էր զարթեցնում նրա մէջ:

Ռիսլէրը, չուզելով տխրեցնել իրանց ճաշը, յանկարծ բարձրացրեց բաժակը:

— Դէ, քո կենացդ, իմ հինաւուրց ընկեր:

Նա աշխատում էր խօսակցութեան առարկան փոխել, բայց մի րոպէ անցած, հէնց ինքը սկսեց նոյն բանի մասին խօսել ու ցած ձայնով, կարծես թէ ամաչելով, հարցրեց Սիգիզմունդից.

— Նրան չեմ տեսել իսկի:

— Կնոջդ... Ձէ, ամենեւին չեմ տեսել:

— Այլ նա նամակ չի գրել:

— Ձէ... ոչ մի նամակ:

— Բայց և այնպէս դու անպատճառ տեղեկութիւն կ'ունենաս նրա մասին: Ի՞նչ էր անում այս վեց ամիսը: Հօր ու մօր մօտն է ապրում:

— Ձէ:

Ռիսլէրը գունատուեց:

Նա յոյս ունէր, թէ Սիգիզմունդը վերադարձած կը լինէր մօր մօտ, թէ նա էլ իր պէս անձնատուր եղած կը լինէր աշխատանքի՝ անցեալը մոռանալու և քաւելու համար: Նա մտածում էր յաճախ, թէ այն ժամանակ, երբ ինքը իրաւունք կ'ունենայ խօսել նրա մասին, կը կարգադրի իր ապագայ կեանքը նայելով այն տեղեկութիւններին, որ կը հաղորդեն իրան նրա մասին, և հեռաւոր ապագայում, որ երազի նման անորոշ է թւում մեզ, նա երբեմն-երբեմն երեակայում էր իրան ու Շէքսպիրի քաջուած մի անյայտ երկիր, ուր ոչինչ չէր կարողանայ յիշեցնել նրան իրանց անցեալ խայտառակութիւնը: Որոշ ծրագիր չէր այդ, բայց մի յոյս էր այդ, որ նա տաժում էր իր հոգու խորքում, դրդուած բոլոր մարդկանց յատուկ պահանջից՝ անվերջ ձգտելու դէպի երջանկութիւնը:

— Ո՞րտեղ է նա, Պարիզումն է,— հարցրեց նա մի փոքր մտածելուց յետոյ:

— Ձէ... Նրեք ամիս կը լինի, որ հեռացել է Պարիզից: Չը գիտեն թէ ուր է գնացել:

Սիգիզմունդը չաւելացրեց, որ նա գնացել էր իր Կազաբօնիի հետ, որի անունն էր կրում նա այժմ, որ նրանք միա-

մին չըջում էին գառառական քաղաքները, որ նրա վշտահար մայրը երբեք չէր տեսնում նրան ու միմիայն Դըլօբէլի միջոցով էր տեղեկութիւններ ստանում նրա մասին: Սիգիզմունդը լաւ համարեց այդ բաները չասել և յայտնելով, որ նա գնացել է Պարիզից, լռեց:

Ռիսլէրն էլ նմանապէս չէր համարձակում այլ ևս որ և է բան հարցնել:

Մինչ նրանք այդպէս դէմ առ դէմ նստած նեղւում էին իրանց երկարատև լուսթիւնից, պարտէզի ծառերի տակ թնդաց զինուորական երաժշտութիւնը: Նուազում էին իտալական օպերաների ուվերտյուրներից մէկը, որոնք կարծես յատկապէս յօրինուած են հրապարակական բացօթեայ զբօսաւայրերի համար և որոնց բաղմաքանակ նստաները, օդը բարձրանալով, խաւերւում են ծիծեռնակների «պըստ... պըստ»-ների և շատրուանի մարգարտածև ցայտի հնչիւնների հետ: Որոտածայն պղնձէ փողերը աւելի ևս զգալի են դարձնում բարեխառն մեղմութիւնը ամառային երեկոների, որոնք այնքան խոնջացած, այնքան երկար են լինում Պարիզում: Թւում է, թէ մարդ ոչինչ չէ լրսում բացի այդ փողերի ձայնից: Կողքերի հեռաւոր զրդոցը, խաղացող երեխաների աղաղակները և զբօսնողների ոտնածայնը իրանց հետ վերև են տանում այդ ցայտուն ու զովացուցիչ հնչական ալիքները, որոնք նոյնքան օգտակար են պարիզիկներին համար, որքան նրանց զբօսատեղերի ամենօրեայ ջրջնքումը: Բոլոր չըջապատող յոգնած ծաղիկները, փոշույ սպիտակած ծառերը, չոքից դունատուած ու փալլատուած դէմքերը, մեծ քաղաքի բոլոր վշտերն ու թշուառութիւնները, մտահոգ ճկուած պարտէզի նստարանների վրայ, սփռուիչ ու կազդուրիչ տպաւորութիւն են ստանում այդ երաժշտութիւնից: Այդ ակկօրդները թափանցում են օդի միջով, չարժում ու փոփոխում են նրա շերտերը և ներդաշնակութիւն սփռում նրա մէջ:

Խեղճ Ռիսլէրը մի տեսակ հանգստութիւն զգաց իր բոլոր ջգերի մէջ:

— Մարդուս վրայ լաւ է ազդում երաժշտութիւնը... ասաց նա փայլուն աչքերով, և յետոյ, ձայնը դաժաղնելով, աւելացրեց.

— Սիրտս լիքն է, սիրելիս... Եթէ իմանայիր...

Նրանք մնացին լուռ, կոթնած պատուհանին, մինչ մատուցանում էին նրանց սուրճը:

Յետոյ երաժշտութիւնը դադարեց և պարտէզը դատարկուեց: Անկիւններում ուշացած արևը բարձրացաւ դէպի կտուրը, լուսաւորեց իր վերջին չողքերով ամենաբարձր ապակիները ու ծիծեռնակներին, որոնք, տանիքի ջրորդանի վրայից, ուր թա-

ռել էին իրար հուպ եկած, վերջին ճառողիւնով ողջունեցին մարդ վերջալոյսը:

— Ի՞նչ կ'ասես Ո՞ւր գնանք այժմ, — հարցրեց Պլանիւսը ճաշարանից դուրս գալիս:

— Ուր ուզում ես...

Մօտերբում, Մօնպանսիէ փողոցում գտնուող մի տան առաջին յարկում մի կաֆէ-շանտան կար, ուր հետզհետէ մտնում էին բազմաթիւ մարդիկ:

— Լաւ չի՞ լինի, եթէ մենք էլ գնանք այդտեղ, — հարցրեց Պլանիւսը, որ ինչ էլ լինի, ուզում էր ցրուել իր բարեկամի տխրութիւնը, — հիանալի գարեջուր ունենա:

Ռիպէրը չը դիմադրեց. վեց ամսից ի վեր նա գարեջուր չէր առել բերանը...

Մի հին ճաշարան էր այդ, նուազադաշիւհի փոխարկուած: Երեք ընդարձակ սենեակներ, սրնայ միջնորմները քանդել էին, հետևում էին իրար, պահպանուելով ու իրարից զատուելով ոսկեզօծ սիւններով և մի մաւրիտանական վառ կարմիր ու մեղմ կապոյտ դէկօրացիայով, որի վրայ իբրև զարդեր նկարուած էին զլխի փաթեթներ և փորձիկ մահիկներ:

Չը նայելով կանուխ ժամին, դաշիւհը ծայրէ ի ծայր լիքն էր, և նոյն իսկ դեռ ներս չը մտած՝ մարդ քիչ էր մնում խեղդուէր, տեսնելով սեղանների շուրջը կուտակուած բազմութիւնը և խորքում, սիւնների շարքի յետին, կիսով չափ ծածկուած բեմի վրայ՝ գաղի շլայուցիչ փայլի և ջերմացած օդի մէջ շարէշար նստոտած սպիտակադգեստ կանանց:

Ռիպէրն ու Սիդիլդմունդը մեծ դժուարութեամբ կարողացան մի կերպ տեղաւորուել, այն էլ մի սիւնի յետին, որտեղից նրանք կարող էին տեսնել միմիայն բեմի կէտը, ուր այդ ժամանակ կանգնած էր մի փառահեղ պարոն Ֆրակով ու գեղին ձեռնոցներով, գանգուրուած, օծուած ու կոկուած, որ երգում էր զիլ ձայնով.

Սիրուն առիւծներ, ոսկեգոյն բաշով,

Ծարաւի՝ արեան իմ ոչխարների,

Կանգ առէք այդտեղ, ոչ մի քայլ այլ ես...

Արթուն եմ ես, պահապանը նրանց...

Հանդիսատեսները — չրջակայքի մանր խանութպանները իրանց տիկիներով ու օրիորդներով — յափշտակուած էին թւում, մանաւանդ կանայք: Իսկ և իսկ այդ խանութպանուհիների ու գործակաւարուհիների երեսակայած իգէալն էր այդ անապատային փառահեղ հովիւը, որ պարահանդիսային զգեստով պահանջում էր իր հօտը ու այդպէս իշխանաբար խօսում առիւծ-

ների հետ: Ուստի, չը նայելով իրանց բուրժուական ձևերին, իրանց համեստ հագուստներին ու իրանց խանութպանական տափակ ժպիտին, այդ բոլոր տիկիները, մեկնելով իրանց փոքրիկ կոտույցները դէպի զգայականութեան խայծը, սիրահալ աչքերը ծոր էին տալիս դէպի երգչի կողմը: Ծիծաղելի էր տեսնել, թէ ինչպէս դէպի բեմը ուղղուած այդ հայեացքը կերպարանափոխուում էր յանկարծ, արհամարհոտ ու վայրագ արտայայտութիւն ստանում, ընկնելով խեղճ ամուսնու վրայ, որ իր համար հանգիստ զարեջուր էր խմում, կնոջ դիմացը նստած: «Ձէ մի դու էլ կարող էիր այդպէս սաստել առիւծներին, այն էլ Քրակով ու դեղին ձեռնոցներով»...

Եւ ամուսնու աչքերը կարծես պատասխանում էին.

— Ամէն մարդ հօ չի կարող այդպէս աժգահայ լինել:

Բաւական անտարբեր վերաբերուելով այդ տեսակ հերոսութեան՝ Ռիսէրն ու Սիգիզմունդը վայելում էին իրանց գարեջուրը, առանց շատ ուշադրութիւն դարձնելու երաժշտութեանը, երբ ուսմանը վերջանալուց յետոյ սկսուած ծափահարութիւնների, աղաղակների ու ժխորի մէջ Պլանիւսը բացականչեց:

— Վա՛, ինչ եմ տեսնում... հէնց իմանաս... չէ, չեմ սխալւում, հաստատ նա է... Դըլօրէլը:

Յիրաւի Դըլօրէլն էր այդ, որին Սիգիզմունդը նոր միայն նկատեց բեմի մօտի առաջին կարգում: Նրա ալիսառն գլուխը երևում էր երեք քառորդով: Նա անհոգաբար կռթնել էր մի սրէնի, գլխարկը ձեռքին, և այնպէս կոկոռած, զուգուած ինչպէս զուգուում էր առաջնեկ ներկայացումներին գնալիս, — սպիտակեղէնը՝ շլացուցիչ, մազերը մանր գանգուր դրուած, և Քրակի մէքը զարդարած կամէլիայով: Նա երբեմն-երբեմն նայում էր բազմութեանը սաստիկ բարձրից, բայց աւելի յաճախ նա շուռ էր գալիս դէպի բեմը, դէմքի սիրալիք արտայայտութիւններով, խրախուսիչ ժպիտներով ու անձայն ծափահարութիւններով դիմելով մէկին, որին Պլանիւսը չէր կարող տեսնել իր տեղից:

Հռչակաւոր Դըլօրէլի ներկայութիւնը այդպիսի մի նուազասորձարանում տարօրինակ չը պէտք է թուէր, քանի որ նա միշտ դրսին էր լինում երեկոնները. բայց և այնպէս ծերունի գանձապահը մի քիչ այլայլուեց, մանաւանդ երբ հանդիսատեսների նոյն կարգում նկատեց մի կապոյտ կանացի գլխարկ ու պողպատագոյն աչքեր: Տիկին Դօբսօնն էր այդ, երգեցողութեան սանտիմէնտալ վարժուհին: Չիբուխների ծխի և բազմութեան խառնաշփոթութեան մէջ այդ երկու, իրար մօտակայ, կերպարանքները այնպիսի տպաւորութիւն գործեցին Սիգիզմունդի

վրայ, ինչպէս վատ երազում գուգադիպաւար տեսած երկու տեսիլքներ։ Նա վախ զգաց իր բարեկամի համար, առանց պարզ գիտակցելու թէ ինչու, և իսկոյն իեթ վճռեց նրան դուրս տանել այդտեղից։

— Գնանք, Ռիսլէր... Մարդ չղբից խեղդում է այստեղ։

Այն բոսլէին, երբ նրանք վեր էին կենում, — որովհետեւ Ռիսլէրի համար միենոյն էր մնալ այնտեղ թէ գնալ, — նուազախումբը, որ բաղկացած էր մի դաշնամուրից ու մի քանի ջութակներից, սկսեց մի օտարոտի ռիտմոսէլ։ Սմենքը հետաքրքրութեամբ շարժուեցին տեղներումը։ Սկսեցին աղաղակել. «Սոսս... սոսս... Նստեցէք»։

Նրանք ստիպուած էին նստել տեղները։ Բացի այդ Ռիսլէրը արդէն սկսել էր յուզուել։

— Ծանօթս է գալիս այդ եղանակը։ Ո՞րտեղ պէտք է լսած լինեմ։

Որոտագին ծափահարութիւնները և Պլանիւսի բացականչութիւնը ստիպեցին նրան բարձրացնել աչքերը։

— Արի գնանք... արի գնանք... ասում էր գանձապահը, աշխատելով դուրս տանել նրան։

Բայց արդէն շատ ուշ էր։

Ռիսլէրն արդէն տեսել էր, թէ ինչպէս իր կինը մօտեցաւ բեմի եզրին ու գլուխ տուեց հասարակութեանը պարօղ կնոջ ժպիտներով։

Սիդօնին սպիտակ զգեստով էր, ինչպէս վերջին պարահանդէսի գիշերը, բայց այժմ աւելի քիչ ճոխութիւն կար նրա արդուզարդի մէջ և անվայել աղատարձակութիւն ամբողջ հագուստում։

Զգեստը հաղիւ հազ կախ էր ընկնում ուսերից. մազերը փուշ-փուշ էին ածած ու շիկագոյն մշուշի պէս բաց թողած աչքերի վրայ, իսկ վղի շուրջը զիզի-պիզի փայլով շարէշար պատած էր մարդաբոյժ մանեակը, որի հատիկները շատ խոշոր էին իսկական լինելու համար։ Դըլօթէլը ճիշտ էր ասում. բօհէմական կեանք էր հարկաւոր նրան։ Նրա գեղեցկութեան վրայ աւելացել էր այդ կեանքում մի նոր հրապոյր, մի տեսակ անփութութեան արտայայտութիւն, որ բնորոշութիւն էր տալիս ներքան, դարձնելով նրան կատարեալ տիպ դուրս ընկած կնոջ, որ, մասնաւորապէս ամեն տեսակ պատահարի, աստիճան առ աստիճան գանալիժում է պարիզեան դժոխքի ամենախորին վիհները, որտեղից ոչ մի ոյժ չի կարող դուրս բերել նրան լոյս աշխարհ։

Եւ որքան լաւ էր զգում նա իրան իր դերասանական արհեստում ինչ սէգ կերպով էր նա առաջ գալիս այդ բեմի

վրայով: Ախ, եթէ նա տեսնէր այն յուսահատ ու զարհուրելի հայեացքը, որ սեւեռուել էր նրա վրայ սիւններից մէկի յետևից, նրա ժպիտը անշուշտ չէր ունենայ այդ անամօթ անդորրութիւնը, նրա ձայնը չէր կարողանայ գտնել այդ անուշ ու սիրահալ ելեէջները գեղգեղելու համար այն միակ ոռոմանսը, որ տիկին Դօրսօնին յաջողել էր սովորեցնել նրան.

Pauv' petit mamz'elle Zizi,
C'est l'amou, l'amou qui tourne
La tête à li.

Ռիսլէրը վեր էր կացել տեղիցը, չը նայելով Պանիւսի ճիգերին:

— Նստէք... նստէք... գոռում էին յետևից:
Խեղճը ոչինչ չէր լսում:
Նա նայում էր իր կնոջը:

C'est l'amou, l'amou qui tourne
La tête à li.

Կրկնում էր Սիգօնին կոտորուկով:

Մի րոպէ Ռիսլէրը հարցնում էր ինքն իրան, արդե՞ք չը թռչի բեմի վրայ ու բոլորին սպանի. կարմիր փայլակներ էին շողողում աչքերի մէջ և կարծես թէ կուրացել էր կատաղութիւնից:

Յետոյ յանկարծ նրան տիրեց ամօթի ու զղուանքի զգացմունք, և նա դուրս պրծաւ դահլիճից, գետին զլորելով արթոռ ու սեղաններ և սարսափ ու զայրոյթ ազդելով հանդիսատես բուրժուաներին, որոնք անէծքներ էին թափում նրա յետևից:

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

(Վերջը յաջորդ համարում)